
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐՈՆ ԴԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ (1991-1999 թթ.)

ԿԱՐԻՆԱ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Ղարաբաղյան հակամարտությունը հետխորհրդային տարածաշրջանում թերևս ամենաբարդ և հակասական հիմնահարցերից է, որի խաղաղ ճանապարհով կարգավորումը բխում է թե՛ Հայաստանի, թե՛ Ադրբեջանի, թե՛ տարածաշրջանի մյուս պետությունների, ինչպես նաև գերտերությունների, հատկապես ԱՄՆ-ի և ՌԴ-ի շահերից:

Հայաստանի համար Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորումն առավել կենսական անհրաժեշտություն է, քանի որ դրա շնորհիվ Հարավային Կովկասում կվերագործարկվեն ենթակառուցվածքները, ու Հայաստանը, Ադրբեջանը և Վրաստանը տնտեսության բնագավառում կարող են առաջընթաց ունենալ:

ԽՍՀՄ տարածքում Ղարաբաղյան հիմնախնդիրն առաջինն էր պատերազմների վերաճած ազգամիջյան հակամարտությունների շարքում: Այն առանձնանում է իր բարդությամբ և շահերի ու դիրքորոշումների հակասականությամբ: Բարդությունն այն է, որ Ղարաբաղյան հիմնախնդրի սկիզբը դրվել է ԽՍՀՄ գոյության ժամանակ, ստալինյան խարդավամքների հետևանքով, մինչդեռ լուծումը պետք է իրականացվի արդի ժողովրդավարացման գլոբալ գործընթացների պայմաններում: Թվում է, թե խնդրի լուծումն առանձնապես բարդ չպետք է լինի, քանի որ միջազգային հանրությունը պետք է ճանաչի ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը, ինչպես դա արվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի հետևանքով բաժանված Գերմանիայի վերամիավորման դեպքում: Սակայն ի հայտ եկան տարաբնույթ, հակասական շահեր ու դիրքորոշումներ: Բանն այն է, որ հակամարտության կարգավորման գործում ներքաշված տերությունները գործընթացն օգտագործում էին իրենց նպատակների իրականացման համար, ինչը երբեմն նպաստում էր հակամարտության էլ ավելի սրվելուն, որը շուտով ուղղակիորեն սպառնաց տարածաշրջանում անվտանգության և կայունության ապահովմանը:

Ինչպես նշվեց, հակամարտության լուծմանն ուղղված գործընթացը պետք է իրականացվեր քաղաքակիրթ եղանակով, որի առաջին քայլը պետք է լիներ Լեռնային Ղարաբաղի և Ադրբեջանի իշխանությունների՝ բանակցությունների սեղանի շուրջ նստելը, մինչդեռ Հայաստանի՝ բանակցելու առաջարկները ադրբեջանական կողմը պարբերաբար մերժում էր: Մյուս կողմից, միջնորդները խուսափում էին Լեռնային Ղարաբաղի իշխանություններին բանակցային գործընթացին մասնակից դարձնելուց, ինչը բացասաբար էր անդրադառնում հիմնախնդրի լուծման վրա:

Միակ ձեռքբերումը Լեռնային Ղարաբաղի և Ադրբեջանի միջև ուղիղ շփման արդյունքում ստորագրված զինադադարի պայմանագիրն է:

Նախկին ԽՍՀՄ-ի կենտրոն Մոսկվան, թվում է, այլևս անելիք չունի, և հարցի լուծումը այսուհետ միջազգային հանրության խնդիրն է: Սակայն,

նախկին տարածքում տնտեսական, քաղաքական և ռազմական ազդեցությունը կորցնելու հետևանքով Ռուսաստանի Դաշնության արտաքին քաղաքականության բաղկացուցիչ մասը կազմեց իր ազգային շահերի պահպանությունը հատկապես հարավային, մասնավորապես կովկասյան տարածաշրջանում, քանի որ էներգամետուրսների կարևոր տարանցիկ գոտի է նրա համար: Այս առումով ղարաբաղյան հակամարտությունը մեծ խոչընդոտ է¹, ուստի Ռուսաստանի Դաշնությունը չէր կարող չեզոք մնալ դրա կարգավորման գործընթացներից: Նույն շարժառիթներով է ղեկավարվում նաև ԱՄՆ-ը: Սյուս կողմից, ղարաբաղյան հակամարտությունը նպաստեց Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի Դաշնության և ԱՄՆ-ի քաղաքական դիրքերն ամրապնդելուն: Այդ իսկ պատճառով Ռուսաստանի Դաշնության հիմնական գործողությունները ի սկզբանե միտված էին ոչ այնքան հակամարտության կարգավորմանը, որքան երրորդ երկրի՝ տարածաշրջանի հիմնախնդիրներին միջամտելու փորձերին խոչընդոտելուն²:

Ղարաբաղյան շարժման նոր փուլը սկսվել է 1988 թ.՝ «վերակառուցման» ժամանակաշրջանում՝ որպես խորհրդային վարչակարգի ազատականացման հետևանք: 1988 թ. փետրվարի 20-ին ԼՂԻՄ ժողպատգամավորների մարզային խորհրդի նստաշրջանը որոշում ընդունեց ԼՂԻՄ-ը Ադր. ԽՍՀ կազմից ՀԽՍՀ կազմի մեջ փոխանցելու վերաբերյալ Ադր. ԽՍՀ և ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդների առջև միջնորդության մասին³: Հենց սա էլ հնարավորություն տվեց նորից բարձրացնելու ղարաբաղյան հիմնախնդրի արդարացի լուծման հարցը:

Հակամարտության խաղաղ կարգավորմանն աջակցելու առաջին լուրջ քայլը Ռուսաստանի Դաշնությունը ձեռնարկեց Ղազախստանի հետ համատեղ: 1991 թ. սեպտեմբերի 20-23-ը այս երկրների նախագահները միութենական ուժային նախարարների հետ այցելեցին Բաքու, Ստեփանակերտ և Երևան, որից հետո ժելեզնուկոսկում ստորագրեցին կոմյունիկե, որը ստացավ «Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ Բ. Ելցինի և Ղազախստանի նախագահ Ն. Նազարբաևի միջնորդական առաքելության արդյունքների մասին միասնական կոմյունիկե»⁴ անվանումը: Հետագայում Ռուսաստանի Դաշնությունը, ցանկանալով պահպանել իր առաջատար դերը տարածաշրջանում, ջանաց հակամարտության լուծումը ղեկավարել միանձնյա, սակայն դա որևէ արդյունք չտվեց:

Կոմյունիկեի կարևորագույն կետերն էին կրակի դադարեցումը, հակասահմանադրական որոշումների չեղյալ հայտարարումը, հակամարտության գոտուց զինված կազմավորումների դուրս բերումը⁵, որոնք կոմյունիկեում շարադրված էին որպես հավասարազոր, հետևաբար կողմերի համար

¹ Տե՛ս **Шакарян С.** Россия и фактор энергоносителей в Закавказье // Политика постсоветской России на Кавказе и ее перспективы // Армянский центр национальных и международных исследований. Ер., 2001, էջ 207:

² Տե՛ս **Hovhanisyan Nikolay.** The Karabakh Problem, Yerevan, 1999, էջ 51:

³ Տե՛ս **Օհանյանյան Մ.**, Անկախության քայլերը (ԼՂՀ-ում անցկացրած հանրաքվեն և ընտրությունները 1991-1998 թթ.), Ստեփանակերտ, 1998:

⁴ Տե՛ս **Гаспарян А.** Динамика Карабахского конфликта и роль Российской Федерации в его урегулировании // "Центральная Азия и Кавказ", № 5 (6), 1999, էջ 84:

⁵ Տե՛ս Совместное коммюнике о посреднической миссии президента РФ Б. Н. Ельцина и президента РК Н. А. Назарбаева от 23. 09. 1991 – ՀՀ-ում ԼՂՀ մշտական ներկայացուցչության ընթացիկ արխիվ, 1991 թ. բանակցային գործընթացի ֆոնդ:

պարզ չէր, թե ինչ հերթականությամբ է անհրաժեշտ ապահովել դրանց կատարումը: Այս հանգամանքը գործնականում անհամաձայնությունների առաջացման պատճառ դարձավ: Ադրբեջանը ոչ միայն չդադարեցրեց կրակը, այլև սաստկացրեց այն, ինչը Ռուսաստանի Դաշնությունը չդատապարտեց: Միայն 1992 թ. հունվարի վերջին Ռուսաստանի Դաշնության արտաքին գործերի նախարարությունը տարածեց հատուկ հայտարարություն, որում հակամարտող կողմերին կոչ էր անում անհապաղ դադարեցնել ռազմական գործողությունները և Մոսկվայի միջնորդությամբ վերսկսել բանակցային գործընթացը⁶: 1992 թ. Ղարաբաղի հայությանը պարտադրվեց պատերազմ, որին մասնակցեցին նաև Հայաստանի հայերը:

Ռուսաստանի Դաշնությունը տարածաշրջանում առկա դրությանը կրկին անդրադարձավ 1992 թ. մարտի 24-ին, երբ ԵԱՀԽ-ն որոշում ընդունեց Լեռնային Ղարաբաղի հարցին նվիրված կոնֆերանս հրավիրել Մինսկում: Որոշված էր, որ դրան պետք է մասնակցեին 11 պետություն (Ադրբեջան, Հայաստան, Ռուսաստանի Դաշնություն, Բելառուս, Թուրքիա, ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Չեխիա, Շվեդիա, Իտալիա)⁷: Նախատեսվող կոնֆերանսի անցկացման վայրի անվանմամբ այդ ձեռնարկի մասնակից շահագրգիռ կողմերի կազմը կոչվեց Մինսկի խումբ: Ըստ ամերիկյան մամուլի՝ իր պատմության մեջ ԵԱՀԽ առաջին անգամ պարտավորվում էր հակամարտությունը լուծել խաղաղության համաժողովի միջոցով⁸: Հակամարտության կարգավորման գործում ԵԱՀԽ-ի և այլ շահագրգիռ պետությունների ակտիվացմամբ (օրինակ՝ Իրան, Թուրքիա) Ռուսաստանի Դաշնության միջնորդական դերը մղվեց երկրորդ պլան:

1992 թ. գարնանը ՌԴ ԱԳՆ հատուկ ներկայացուցիչները նախարար Վ. Կազիմիրովի գլխավորությամբ այցելեցին հակամարտության գոտի, ինչից հետո առաջարկվեց կարգավորման կոնկրետ ծրագիր:

Ռուսաստանի Դաշնության կարծիքով՝ կարգավորման գործընթացը պետք է լիներ երկու փուլով. առաջին փուլում կողմերից պահանջվում էր դադարեցնել զինված գործողությունները և վերադառնալ 1992 թվականի հունվարի 1-ի դրությանը, այնուհետև ձեռնամուխ լինել ԼՂՀ ապագա կարգավիճակը որոշելուն⁹: Սակայն Ռուսաստանի Դաշնության առաջարկությունը մերժվեց ԵԱՀԽ ՄԽ-ի մի քանի անդամների կողմից, և 1993 թ. հոկտեմբերին Մինսկի խումբը մշակեց «վերանայված գրաֆիկ», որը, ըստ հայ և ռուս որոշ դիվանագետների, կրկնում էր ռուսական տարբերակում առկա տեսակետները: ՀՀ առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի կարծիքով՝ երկու ծրագրերի միջև միակ էական տարբերությունն այն էր, որ Ռուսաստանի Դաշնության առաջարկում կար հստակ մեխանիզմ, որը երաշխավորում էր ռազմական գործողությունները չվերսկսելը ու «խաղաղապահ ուժերի ներկայություն»¹⁰:

⁶ Տե՛ս **Казимиров В.** О карабахском кризисе // "Международная жизнь", 2000, № 5, էջ 82:

⁷ Տե՛ս "Документ СБСЕ. Первая дополнительная встреча Совета СБСЕ". Резюме. Хельсинки, 1992, 24 марта:

⁸ Տե՛ս "The Washington Times", 25.03.1992:

⁹ Տե՛ս **Шакарянц С.** Россия и закавказские конфликты // Политика постсоветской России на Кавказе и ее перспективы // Армянский центр национальных и международных исследований. Ер., 2001, էջ 35:

¹⁰ Տե՛ս "Интервью президента Армении Л. Тер-Петросяна" // "Независимая газета", 1994, 12 января:

1993 թ. վերջին Ադրբեջանում տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում, և նախագահ դարձավ Չեյդար Ալիևը, որը հայտնի էր իր ռուսամետությամբ: Ռուսաստանի Դաշնության համար բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծվում հետագա բանակցային գործընթացն ինքնուրույն ղեկավարելու համար: Միաժամանակ Չայաստանի և Ռուսաստանի Դաշնության միջև արդեն գործում էր Չայաստանի տարածքում ռուսական ռազմական բազաների հետագա գործունեության մասին համաձայնագիրը, որն էլ ավելի էր ամրապնդում Ռուսաստանի Դաշնության դիրքերը տարածաշրջանում: Ռուսաստանի Դաշնությանը ձեռնտու էր, որպես միակ միջնորդ, անմիջական շփումներ կազմակերպել հակամարտող կողմերի միջև, որովհետև ցանկացած այլ միջնորդ փորձելու էր պաշտպանել սեփական շահերը տարածաշրջանում:

Այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ հակամարտության վերջնական լուծումը հոգուտ որևէ մեկի չէր բխում Ռուսաստանի Դաշնության շահերից: Հիշենք, որ 1992 թ. Վրաստանում և Ադրբեջանում ուժեղացավ Ռուսաստանի Դաշնության զինված ուժերի ստորաբաժանումներն ու սահմանապահ զորքը դուրս բերելուն ուղղված շարժումը: Ռուսաստանի Դաշնությունն այս հակամարտությունը օգտագործեց որպես խաղաթուղթ՝ պահպանելու իր ռազմական ներկայությունը Ադրբեջանում և ստիպելու նրան դիմել որոշակի փոխզիջումների Ռուսաստանի Դաշնության համար կենսական նշանակություն ունեցող հարցերում: Ռուսաստանի Դաշնությանը ձեռնտու չէր նաև խնդիրը լուծել հոգուտ Չայաստանի, քանի որ նա կկորցներ Ադրբեջանի վստահությունը և հետևաբար՝ վերջինիս նկատմամբ ունեցած իր ազդեցությունը, մյուս կողմից՝ կմեծանար Չայաստանի ինքնուրույնությունը:

Ռուս որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով՝ ղարաբաղյան հակամարտության նկատմամբ Ռուսաստանի Դաշնության մոտեցումը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ դեռևս ձևավորված չէր նրա արտաքին քաղաքականությունը հատկապես Չարավային Կովկասի նկատմամբ: Դա, իհարկե, չէր կարող չառաջացնել Չայաստանի դժգոհությունը, քանի որ վերջինս հավատարիմ էր Ռուսաստանի Դաշնությանը՝ միևնույն ժամանակ հասկանալով, որ դրանով հանդուրժում է Ադրբեջանի հզորացումը: Հատկապես անհանգստացնում էր այն, որ Ռուսաստանի Դաշնությունը ձգձգում էր զինամթերքի տրամադրումը Երևանին, այն դեպքում, երբ ադրբեջանցիները անպատիժ զավթում էին նախկին ԽՍՀՄ ռազմական տեխնիկան՝ այն օգտագործելով Լեռնային Ղարաբաղի դեմ: Աճում էր նաև հայ ժողովրդի, մասնավորապես ընդդիմության դժգոհությունը, Չայաստանի իշխանությունների վարած արտաքին քաղաքականության նկատմամբ: ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանն իր դժգոհությունը հայտնեց Չայաստանում Ռուսաստանի Դաշնության դեսպան Վ. Ստոլպիչինին՝ Ռուսաստանի Դաշնության բռնած չեզոք դիրքի համար¹¹:

Արդյունքում թե՛ հայկական, թե՛ ադրբեջանական կողմերը բազմիցս հայտարարեցին, որ ռուսական զորքերը հակառակորդին օժանդակել են ինչպես զենքով, այնպես էլ ռազմական ամունիցիայով (զինվորական համդերձանք) և զինվորներով¹²:

¹¹ Տե՛ս Ступишин В. Моя миссия в Армению. М., 2001, էջ 57:

¹² Տե՛ս Коджаман О. Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период. М., 2004, էջ 220:

Տարածաշրջանում հստակ մշակված արտաքին քաղաքականություն չունենալու պատճառով Ռուսաստանի Դաշնությունը փորձում էր միաժամանակ պաշտպանել բոլորի շահերը, սակայն Ադրբեջանի և Հայաստանի պարագայում օգնելով մեկին կնշանակել հաշվի չառնել մյուսի շահերը:

Նշենք, որ Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը նույնպես նոր էր մշակվում: Հայաստանը Անդրկովկասում Ռուսաստանի Դաշնության միակ կարևորագույն բազան էր, և վերջինս Հայաստանի նկատմամբ արտաքին քաղաքականություն մշակելիս այս հանգամանքը պետք է հաշվի առներ, հակառակ դեպքում կարող էր զրկվել Հայաստանի աջակցությունից, ինչը և ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի ազգային անվտանգության հարցերով գլխավոր խորհրդականի տեղակալը հայտնեց Հայաստանում Ռուսաստանի Դաշնության դեսպանին¹³:

1993 թվից Ռուսաստանի Դաշնությունը սկսեց ակտիվացնել հակամարտության կարգավորմանն ուղղված իր միջնորդական գործունեությունը: Մոսկվայի և Վաշինգտոնի միջև առաջացան տարածայնություններ՝ կարգավորման գործընթացի նկատմամբ կիրառվող մոտեցման և քաղաքական որոշումների ու նախաձեռնությունների շուրջ: Երկուսն էլ ձգտում էին հաշտեցնել կողմերին¹⁴, մրցելով խաղաղարարի դերը ստանձնելու համար¹⁵:

Այդ տարիների միջազգային միջնորդությունների ընթացքում առաջնային էր համարվում հակամարտող կողմերի հատման գծում կրակի դադարեցումը, որից հետո կստորագրվեր քաղաքական համաձայնագիր հակամարտության զինված փուլն ավարտելու մասին: ԼՂՀ ապագա քաղաքական կարգավիճակի հարցի լուծման մենաշնորհը տրվել էր ԵԱՀԽ Մինսկի կոնֆերանսին, որը կարող էր սկսել իր աշխատանքները կարգավորման առաջին փուլն ապահովելու դեպքում, այն է՝ զինված հակամարտությունը դադարեցնելուց հետո:

1993 թ. սեպտեմբերի 12-13-ին Ռուսաստանի Դաշնության նախաձեռնությամբ Մոսկվայում տեղի ունեցած բանակցությունների ժամանակ քննարկվեցին հակամարտող կողմերի դիտողությունները Մինսկի խմբի ժամանակացույցի վերաբերյալ: Դիտողությունների հիման վրա առաջարկվեց փաստաթղթերի փաթեթ՝ որպես հիմնախնդրի լուծման փոխզիջումային տարբերակ, և ընդունվեց համատեղ կոմյունիկե, ըստ որի՝ հայտարարվեց կրակի դադարեցում մինչև հոկտեմբերի 5-ը¹⁶: Սակայն Ռուսաստանի Դաշնության և Արևմուտքի միջև ուժեղացող ռազմավարական մրցակցությունը ի չիք դարձրեց հակամարտության կարգավորման նախաձեռնությունները՝ վարկաբեկելով ԵԱՀԽ-ի միջնորդությունը: Դա ակնհայտորեն արտահայտվեց, այսպես կոչված, «Հնգյակի ֆորմատում»:

Այդ նախաձեռնության շրջանակներում Ռուսաստանի Դաշնության և ԱՄՆ-ի մասնակցության նպատակները տարբեր էին. Վաշինգտոնը ցանկանում էր հավասարակշռել Ռուսաստանի Դաշնության մասնակցությունը

¹³ Տե՛ս Ступинин В. Моя миссия в Армению. М., 2001, էջ 156:

¹⁴ Տե՛ս The Nagorno Karabagh Crisis: A Blueprint for Resolution. A Memorandum Prepared by the Public International Law and Policy Group. May 2000. <http://www.armeniaforeignministry.am>

¹⁵ Տե՛ս Прякин В. "Черный Сад" международного сообщества: конфликт в Нагорном Карабахе и проблемы глобального мироустройства после "холодной войны" // "Центральная Азия и Кавказ", № 6(24), 2002, էջ 23:

¹⁶ Տե՛ս The Nagorno Karabagh Crisis: A Blueprint for Resolution. A Memorandum Prepared by the Public International Law and Policy Group. May, 2000: <http://www.armeniaforeignministry.am>

հակամարտության կարգավորման գործում, իսկ Մոսկվան՝ կանխել ԱՄՆ-ի և Թուրքիայի ազդեցության ուժեղացումը Կովկասում:

«Չնգյակի ֆորմատն» (անվանվում է նաև «երեքի նախաձեռնություն»)՝ ըստ «չեզոք մասնակիցների թվի») այն էր, որ Ռուսաստանի Դաշնության, ԱՄՆ-ի և Թուրքիայի ներկայացուցիչներով ԵԱՀԽ ՄԽ խաղաղարար գործընթացը շարունակվի որոշակի ժամկետներում, այսինքն՝ գործի, այսպես կոչված, «օրացուցային կարգավորման» գաղափարը: Այդ մասին հայտարարվեց 1993 թ. հունվարի 5-8-ը Մոսկվայում տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ, որին մասնակցեց Մինսկի խմբի այն ժամանակվա նախագահ Մարիո Ռաֆայելին¹⁷: Ավելի ուշ «երեքի նախաձեռնությունը» վերափոխվեց «3+1» նախաձեռնության (կամ «5+1 ֆորմատ»), այսինքն՝ Մ. Ռաֆայելին դարձավ միջնորդական գործընթացի լիիրավ անդամ:

Հակամարտության կարգավորման հարցում Ռուսաստանի Դաշնության ունեցած դիվանագիտական առավելությունը շարունակվեց մինչև 1992 թվականի վերջը: Սեպտեմբերի 16-17-ը նախագահ Բ. Ելցինի ներկայացուցիչը պաշտոնական այցով ժամանեց Ադրբեջան, իսկ արդեն սեպտեմբերի 19-ին Սոչիում Ռուսաստանի Դաշնության պաշտպանության ու անվտանգության նախարարի և Հայաստանի ու Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարների մասնակցությամբ ստորագրվեց համաձայնագիր՝ հակամարտության գոտում բոլոր տեսակի մարտական գործողությունները երկու ամսով դադարեցնելու մասին:¹⁸ Ռուսաստանի Դաշնության այս հաջողությունն ամրապնդվեց սեպտեմբերի 23-ին, երբ Մոսկվայում Հայաստանն ու Ադրբեջանը ստորագրեցին զինատեխնիկական արձանագրություն Սոչիի համաձայնագրի պայմանները կատարելու մեխանիզմի մասին: Վերջինիս համաձայն՝ Ռուսաստանի Դաշնությունից տարածաշրջան ուղարկվեցին 50 մարտական դիտորդներ:

Այսպիսով, Ռուսաստանի Դաշնության միջնորդությամբ հակամարտող կողմերի միջև կայացավ համաձայնություն, որը, սակայն, ստվերում թողեց ԵԱՀԽ Մինսկի կոնֆերանսի անդամներին:

1993 թ. սեպտեմբերի 22-ին Մոսկվայում կայացավ ԱՊՀ անդամ պետությունների նախագահների նստաշրջանը¹⁹, որտեղ Ադրբեջանը դարձավ միության լիիրավ անդամ: Այդ քայլով Ադրբեջանը ակնկալում էր ստանալ Ռուսաստանի Դաշնության օգնությունը դարաբաղյան հարցն իր օգտին լուծելու համար, ինչը, սակայն, տեղի չունեցավ, և Ադրբեջանը շարունակեց իր համագործակցությունը Թուրքիայի հետ: Դրանից հետո Ռուսաստանի Դաշնության պաշտպանության նախարարը նախաձեռնությունը վերցրեց իր ձեռքը:

1994 թվականի փետրվարի 18-ին Մոսկվայում Ադրբեջանի, Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի ռազմական ներկայացուցիչների միջև տեղի ունեցած հանդիպման արդյունքում ստորագրվեց արձանագրություն, և ձեռք բերվեց համաձայնություն կրակը դադարեցնելու, զինված ուժերը դուրս բերելու և անվտանգության գոտի ստեղծելու մասին: Ըստ արձանագրության 7-րդ կետի՝ ՌԴ պաշտպանության նախարարը իրավունք ու-

¹⁷ Տե՛ս **Шакарянц С.** Россия и закавказские конфликты, էջ 51:

¹⁸ Տե՛ս Nagorno Karabagh. A White Paper. The Armenian Center for National and International Studies. Yerevan, Armenia, <http://www.armeniaforeignministry.am>.

¹⁹ Տե՛ս **Манасян А.** Карабахский конфликт. Ключевые понятия и хроника. Ер., 2005, էջ 14:

ներ համաձայնության խախտման դեպքում ձեռնարկել ցանկացած, այդ թվում՝ մարտական գործողություններ²⁰: Արձանագրությունը դարձավ 1994 թ. զինադադարի հիմքը²¹:

Մոսկովյան արձանագրության ստորագրումից հետո Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարը Հայաստանի նախագահի գլխավոր խորհրդակցանին հայտնեց, որ Թուրքիան խոչընդոտելու է արձանագրության իրականացմանը, իսկ Ադրբեջանի նախագահը ռուս դիտորդների խմբի ղեկավարի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ հայտնեց, որ թույլ չի տա ռուսական զինվորների մուտքը Ադրբեջան²²: 1994 թ. մայիսին Ռուսաստանի Դաշնության միջնորդությամբ հակամարտության կողմերը ստորագրեցին Բիշքեկյան արձանագրությունը, որը սկիզբ դրեց կրակը դադարեցնելու մասին պայմանավորվածություն ձեռք բերելուն:

Ռուսաստանի Դաշնության ակտիվությունը չէր կարող աննկատ մնալ ԵԱՀԽ-ից, որը շուտով նրան մեղադրեց սեփական շահեր հետապնդելու, այն է՝ Կովկասում իր ազդեցությունը վերադարձնելու մեջ: Ըստ որոշ վերլուծաբանների՝ Ռուսաստանի Դաշնությունը ոչ միայն մեծ օգուտ քաղեց այս հակամարտությունից՝ ամրապնդելով իր դիրքերը Կովկասում, այլև հենց ինքը հրահրեց և ղեկավարեց հակամարտությունը:

Մայիսյան զինադադարից հետո ԵԱՀԽ-ի կոնֆերանսները հարաբերությունների յուրօրինակ պարզաբանումներ էին Ռուսաստանի Դաշնության և արևմտյան այն երկրների միջև, որոնք չէին ցանկանում այդ խնդրի կարգավորման գործում Ռուսաստանի Դաշնության դերի մեծացումը: Մտավախություն կար, որ կարգավորման հարցում Մոսկվայի հաշտարար դերի ուժեղացումը կմեծացնի նրա ազդեցությունը ողջ Կովկասում, ուստի ձեռնարկվեցին միջոցներ՝ ձևավորելու կոլեկտիվ խաղաղարար ուժեր:

Այս անգամ Ռուսաստանի Դաշնության և ԱՄՆ-ի միջև առկա տարածայնությունները վերաբերում էին ԵԱՀԽ-ի կազմում ունեցած մասնակցությանը: Մոսկվան ձգտում էր ապահովել առնվազն 50 % մասնակցություն, մինչդեռ Վաշինգտոնը հանդուրժում էր ռուսական մասնակցության միայն 30 %-ը²³: Գազաթաժողովի ժամանակ որոշվեց ստեղծել միջնորդական ինստիտուտ: Ռուսաստանի Դաշնությունը դարձավ մշտական հիմունքներով համանախագահ, մյուս համանախագահներն էին Շվեդիան և Ֆինլանդիան: 1997 թ. սկզբին համանախագահները երեքն էին, և Միմսկի խմբի մշտական համանախագահներ դարձան Ռուսաստանի Դաշնությունը, ԱՄՆ-ը և Ֆրանսիան: Բուդապեշտյան հանդիպման ժամանակ արևմտյան պետությունները ԼՂՀ ճանաչեցին հակամարտության ինքնուրույն կողմ-մասնակից:

1996 թվականի դեկտեմբերին Լիսաբոնի գազաթաժողովում առաջարկվեց հակամարտության կարգավորման «փուլային» տարբերակ, որը, սակայն, չէր բխում Հայաստանի շահերից, և վերջինս իր վետոյի իրավունքն օգտագործելու շնորհիվ արգելափակեց երեք ոչ շահավետ կետ²⁴: Ռուսաստանի Դաշնության, ինչպես նաև Ադրբեջանի և Թուրքիայի դիրքո-

²⁰ Տե՛ս **Ступинин В.** Եզվ. աշխ., էջ 266:

²¹ Տե՛ս **Казимиров В.** Альтернативы урегулирования карабахского конфликта // "Аналитические Записки", № 1(3), 2004, էջ 3:

²² Տե՛ս **Ступинин В.** Եզվ. աշխ., էջ 124:

²³ Տե՛ս "Документ СБСЕ. Будапештская встреча на высшем уровне. На пути к подлинному партнерству в новую эпоху". 5-6 декабря 1994 г.:

²⁴ Տե՛ս **Шакарянц С.** Россия и закавказские конфликты, էջ 73:

րոշումը համահունչ էր ԵԱՀԽ մյուս անդամների դիրքորոշումներին, ուստի արժանացավ Հայաստանի քննադատությանը:

Հայաստանը Մոսկվայի այդ քայլը դիտում էր որպես Արևմուտքի հետ ունեցած ռազմավարական մարտի պարտություն: Հայկական պատվիրակությունը հանդես եկավ ԵԱՀԽ գործող նախագահի հայտարարության դեմ այն հիմնավորումով, որ այն կանխորոշում էր Ղարաբաղի կարգավիճակը, ինչը հակասում էր 1992 թվականի ԵԱՀԽ-ի այն որոշմանը, ըստ որի Ղարաբաղի ապագա կարգավիճակը պետք է որոշվի բանակցությունների արդյունքում, հակամարտող կողմերի միջև քաղաքական պայմանագիր ստորագրելուց հետո²⁵:

1997 թ. հուլիսին և դեկտեմբերին ԵԱՀԽ-ը կրկին առաջարկեց կարգավորման ծրագիր, որը ներառում էր հակամարտության կարգավորման «փաթեթային» և «փուլային» տարբերակները, որոնց կապակցությամբ Հայաստանում սկսվեցին բուռն քննարկումներ: «Փուլային» տարբերակի առաջին փուլը նախատեսում էր Ղարաբաղյան զինված ուժերի դուրս բերում ԼՂՀ հարակից շրջաններից (այսպես կոչված, «անվտանգության գոտի»), փախստականների վերադարձ, ճանապարհների բացում, իսկ երկրորդ փուլում՝ Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի քննարկում: ՀՀ նախագահը կողմ արտահայտվեց կարգավորման «փուլային» տարբերակին, ինչը երկրում դժգոհություն առաջացրեց նրա վարած քաղաքականության նկատմամբ, և արդյունքում ԼԼՈՆ Տեր-Պետրոսյանը ստիպված եղավ հրաժարական տալ²⁶: Համաձայն ՀՀ Սահմանադրության՝ նախագահի պարտականությունները ստանձնեց վարչապետ ՀՀ վարչապետ Ռոբերտ Քոչարյանը:

1998 թ. հոկտեմբերին ԵԱՀԽ ՄԽ առաջարկեց կարգավորման նոր ծրագիր՝ «ընդհանուր պետության» սկզբունքով, որը պետք է գործեր ԼՂՀ պետական-քաղաքական կարգավիճակը վերջնականապես սահմանելուց հետո: Հայաստանն ու Արցախը համաձայնեցին ընդունել այն որպես խաղաղ բանակցությունները վերսկսելու հիմք²⁷, իսկ Ադրբեյջանը մերժեց՝ պատճառաբանելով, որ հակամարտության կարգավորմանն ուղղված ԵԱՀԽ ՄԽ-ի առաջարկությունները փաստացի անկախություն են բերում ԼՂՀ-ին:

1999 թ. Ստամբուլում տեղի ունեցած հանդիպումը ոչինչ չփոխեց հակամարտության կարգավորման գործում, սակայն տարածաշրջանային էներգետիկ ոլորտում նոր դժգոհությունների հիմք դարձավ: Կովկասում էներգետիկ նախագծերի վերաբերյալ համաձայնագրերի փաթեթ ստորագրելուց հետո ԱՄՆ պետդեպարտամենտը հայտարարեց, որ նպաստելու է Թուրքիայի և նրա համախոհների էներգետիկ անվտանգությանը էներգառեսուրսները միջազգային շուկա ազատ արտահանելու միջոցով: Վերլուծաբանները ԱՄՆ-ի այս հայտարարությունը դիտարկեցին որպես Ռուսաստանի Դաշնության և Իրանի ազդեցության լրիվ չեզոքացում և էներգառեսուրսների նկատմամբ թուրք-ամերիկյան ազդեցության ապահովում²⁸: Այդ հեռանկարը ցանկալի չէր Մոսկվային, որը ստիպված եղավ հակազդելու Վաշինգտոնի այդ ծրագրերին՝ վատացնելով իր հարաբերությունները Վրաստանի ու Ադրբեյջանի հետ: Միաժամանակ

²⁵ St'u Заявление делегации Республики Армения на саммите ОБСЕ. Лиссабонский саммит ОБСЕ:

²⁶ St'u Шакарянц С. Россия и закавказские конфликты, էջ 80-81:

²⁷ St'u Общее государство // "Айоц Ашхар", 22 февраля 2001:

²⁸ St'u Гнаговская Н. Проблема карабахского урегулирования в контексте Стамбульского саммита // "Мировая экономика и международные отношения", декабрь 1999, էջ 44-46:

Ռուսաստանի Դաշնությունը միջոցներ ձեռնարկեց հայ-ռուսական ռազմավարական գործընկերությունն ուժեղացնելու ուղղությամբ:

1999 թ. հոկտեմբերին ՀՀ Ազգային ժողովում տեղի ունեցած ահաբեկչական ակտից հետո ԵԱՀԽ ՄԽ հակամարտության կարգավորման պատասխանատվությունն ամբողջությամբ դրեց հակամարտող կողմերի նախագահների վրա:

2001 թ. ապրիլի 3-5-ը ռուսական և ամերիկյան կողմերի միջև դարաբաղյան հարցի վերաբերյալ ԱՄՆ-ի Ֆլորիդա նահանգում տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ²⁹ հնչեցին նախապես մշակված արտահայտություններ, որոնք հեռու էին բանակցություններ կոչվելուց, ինչը վկայում էր միջնորդների միջև առկա լուրջ տարածայնությունների մասին:

Ակնհայտ է, որ ԵԱՀԽ ՄԽ որոշ անդամներ, ղեկավարվելով սեփական շահերով, ցանկանում էին զսպել Ռուսաստանի Դաշնության գործունեությունը: Սակայն, ի տարբերություն ԱՄՆ-ի, որն ազատորեն հարաբերություններ էր հաստատում ԼՂՀ քաղաքական և տնտեսական ինստիտուտների հետ, Ռուսաստանի Դաշնությունն իրեն չեզոք էր պահում և չէր շտապում համակրանք արտահայտել Ղարաբաղի նկատմամբ: ԱՄՆ-ը նաև տնտեսապես էր օգնում Ղարաբաղին, իսկ նույն ուղղություն Ռուսաստանի Դաշնության ներդրումները կազմում էին արտասահմանյան ներդրումների միայն 3 %-ը: Ըստ ԼՂՀ նախկին նախագահ Ա. Ղուկասյանի՝ ԱՄՆ-ը դարձավ միակ երկիրը, որը պաշտոնապես ուղղակիորեն օժանդակեց Լեռնային Ղարաբաղին³⁰: Ինչ վերաբերում է արևմտյան երկրների ներկայացուցիչներին, ապա նրանք այցելում էին ԼՂՀ պարբերաբար, մինչդեռ Ռուսաստանի Դաշնությունը որևէ քայլ չէր ձեռնարկում:

Ամփոփելով կարող ենք արձանագրել, որ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Թուրքիան ձգտում էր ընդլայնել իր դիրքերը տարածաշրջանում՝ օժանդակելով Ադրբեյջանին Ղարաբաղյան հակամարտությունում: Դա հակասում էր Ռուսաստանի Դաշնության շահերին, որովհետև Ռուսաստանի Դաշնությունը զրկվելու էր Կովկասում իր միակ ռազմավարական գործընկերոջից և կորցնելու էր իր ազդեցությունը տարածաշրջանում: Ահա թե ինչու Ռուսաստանի Դաշնությունը սկսեց քայլեր կատարել հակամարտությունը կարգավորելու գործում: Սակայն այդ քայլերը երբեմն ուշանում էին, երբեմն հակասում Հայաստանի և ԼՂՀ շահերին, ինչի արդյունքում Հայաստանը հայտնվեց Լեռնային Ղարաբաղը կորցնելու վտանգի առաջ:

Հայաստանը հարկադրված էր վերանայելու իր դիրքորոշումը Ռուսաստանի Դաշնության նկատմամբ: Անհրաժեշտ է նշել, որ Ռուսաստանի Դաշնությունը դեռևս չէր մշակել իր պաշտոնական դիրքորոշումը տարածաշրջանի նկատմամբ, և բացակայում էր հակամարտության կարգավորման ամփոփ հայեցակարգը:

Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև սերտ ռազմաքաղաքական հարաբերությունները պայմանավորված են այն բանով, որ Ռուսաստանը Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման ակտիվ միջնորդ է, ինչպես նաև ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ երկիր: Ուշադիր ուսումնասիրելով Ռուսաստանի դերակատարումը հիմնախնդրի լուծման գործընթացում՝ հան-

²⁹ Տե՛ս **Thomas de Waal**. Black Garden. Armenia and Azerbaijan through peace and war. New York, 2003, էջ 267:

³⁰ Տե՛ս СІІА – единственная страна, официально оказывающая прямую помощь Нагорному Карабаху // "Азат Арцах", 20-21. 10. 2004:

գում ենք այն եզրակացության, որ այդ գործընթացը լի է տարածաշրջանային, ռազմավարական և աշխարհաքաղաքական հակասություններով:

Այդ հակասությունները բարդացնում են Ռուսաստանի միջնորդական առաքելությունը և բացասաբար անդրադառնում բանակցային գործընթացի վրա: Ռուսաստանի միջնորդական գործունեության վրա բացասաբար են անդրադառնում նաև Արևմուտքի գործոնը, նրանց միջև եղած հակասությունները, որոնք առաջացնում են մրցակցային մթնոլորտ, ինչը թույլ չի տալիս համընդհանուր դիրքորոշում մշակելու և իրականացնելու: Այդուհանդերձ, նույն այդ ուժերին ակնհայտ է, որ տարածաշրջանի կայունության և անվտանգության ապահովման շահերից է բխում ցանկացած հակամարտության քաղաքակիրթ լուծումը, իսկ դարաբաղյան հարցում դա արդեն հրամայական է: Հետևաբար, ժամանակի ընթացքում նրանք կառաջնորդվեն իրենց համար առավել գերակա շահով, այն է՝ տարածաշրջանում կայունություն և անվտանգություն ապահովելով և մի կողմ դնելով սեփական շահերը՝ կառաջնորդվեն սառը դատողությամբ:

КАРИНА ГЕВОРКЯН – Роль Российской Федерации в урегулировании Карабахского конфликта (1991–1999). – Статья освещает посредническую миссию России и ее роль в урегулировании Нагорно-Карабахского конфликта в 1991-1999 гг. Карабахский вопрос был и остается одним из приоритетных как во внешней, так и во внутренней политике РА. Для Армении очень важно активное участие своего союзника, России, в разрешении карабахской проблемы и то, какую позицию она в нем занимает. Автор приходит к выводу, что политика России в карабахском вопросе сильно влияла как на внутривнутриполитическую жизнь Армении, так и на ее внешнеполитический курс.

Сегодня на фоне широкомасштабной деятельности США и НАТО на Южном Кавказе и активизации европейских структур в разрешении конфликтных ситуаций замечается некоторая пассивность России в карабахском вопросе, что может негативно повлиять на внешнюю политику Армении.

Активизация роли России в этом вопросе и усиление ее влияния на Южном Кавказе отвечает интересам обеих стран. Сильная и активная Россия – это сильный союзник для Армении.

KARINA GEVORGIAN –The role of the Russian Federation in regulating Karabakh Conflict (1991-1999). – The present paper addresses the issues of intermediary missions in Russia and the country's part in regulating Nagorno Karabakh conflict between 1991 and 1999. The Karabakh problem still remains one of the most focal issues both in domestic and foreign policy of Armenia. Armenia appreciates Russia's stance and active participation in the settlement of this issue. Based on the research data, the author presumes that Russia's policy on the Karabakh issue influenced Armenia's domestic affairs and foreign policy.

Presently, against the extensive activities of the USA and NATO in the South Caucasus, as well as the active participation of European structures in conflict resolution, Russia stands out with its passive stance, which may have a negative impact on the foreign policy of Armenia. Russia's active contribution to this issue meets the interests of both Russia and Armenia. Powerful and active Russia makes a strong ally for Armenia.